

„...mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes kötelességtudásom irányítottak”

A cím mondattörődéke Hóman Bálintnak 1946 nyarán, a Népbíróságok Országos Tanácsához intézett fellebbezéséből származik. Ennek végén, visszatekintve addigi életére, őszintén – s minden bizonnal már kissé megtörten, további sorsát is előre érezve – vallotta: „Lehet, hogy közéleti és kormányzati működésem során hibákat és tévedéseket követtem el. Lehet, hogy a nemzetpolitikai irányzat és a kormánypolitika, melyet kultuszpolitikai vonalon követtem, mai szemszögből nézve elhibázottnak és tévesnek látszik, hiszen a politikust csakúgy, mint a hadvezért, a kortárs szemében csak a siker igazolhatja. Emelt fővel és tiszta lelkiismerettel állíthatom azonban, hogy négy évtizedes közhivatali, tanári, tudományos és kormányzati működésem mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes kötelességtudásom irányítottak, s minden pozícióban, ahova sorsom állított, mélységes magyar meggyőződéssel igyekeztem népemet s hazámat szolgálni.”

Sorainak papírra vetése után még öt esztendeje maradt hátra. Az egykor ünnepelet és körülrajongott tudósnak és politikusnak csak legádázabb ellenségei – és mai, elvakult bírálói – kívánhatták azt a fél évtizedet, amelyet a kőbányai Gyűjtőfogház „Kisfogházában”, súlyos szívbaja miatt sokszor a rabkórházban, majd 1950 márciusától 1951. június 2-án bekövetkezett haláláig Magyarország akkor leghírhedtebb fegyintézetében, az Államvédelmi Hatóság váci börtönében töltött. A nagydarab, 130 kiló körüli Hóman a gyenge ellátás, betegsége hanyag kezelése és a részbeni gyógyszermegvonás miatt csaknem a felére fogyott. Testileg már félig emberi roncsként, szellemileg viszont – rabtársai emlékezései szerint – még mindig teljes frissességgel várhatta a megváltó halált.

Hosszú út vezetett életének hatvanhatodik évéig, 1951-es elhunytáig, ám még ennél is hosszabb – csaknem hét évtized – 1946-os népbírósági ítéletének a rehabilitálását jelentő felülvizsgálatáig, 2015. március 6-ig.

Tudományos és kulturális közigazgatási pályája

Hóman Bálint 1885. december 29-én született felső középosztálybéli családban, olyan közegben, amely feltétlenül hitt és bízott – a 19. század második felének optimista hangulatát tükrözve – az állandó fejlődésben, a tudomány azt elősegítő erejében. Édesapja, Hóman Ottó a göttingeni egyetemen doktorált kiváló klasszika-filológus, a budapesti tudományegyetem magántanára, a kolozsvári tudományegyetem professzora, később Budapest vidéki tankerület főigazgató, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a középiskolai ügyosztály vezetője volt. Tudósként és köztisztviselőként is az őt aztán mindkét területen felülmúló fia pályáját előlegezte. Édesanyja, Borbála révén pedig egy igencsak befolyásos családdal, a Darányiakkal került kapcsolatba: a legnevesebb magyar földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác

a nagybátyja, a későbbi magyar miniszterelnök, Darányi Kálmán pedig az unokatestvére volt. Az előbbi, édesapja halála után (1903) szinte apjaként segítette őt, utóbbi az egyik legbensőbb barátja lett.

1903-ban érettségizett a VII. kerületi (Barcsay utcai) m. kir. állami főgimnáziumban (1921-től Madách Imre Gimnáziumban), ahol olyan, később komoly karriert befutó osztálytársai voltak, mint Auer Pál, a franciabarát ügyvéd, 1946–1947-ben kisgazdapárti párizsi magyar követ; Bacher(-Bodrogh) Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke; Benedek Marcell, a neves író, irodalomtörténész; Galamb Sándor, korának ismert színházi szakembere vagy Jaschik Álmos, a kiváló képző- és iparművész, valamint pedagógus.

Hóman 1903 és 1907 között végezte a budapesti tudományegyetem latin–magyar szakát, s már elsőéves korától az ország akkor legjelentősebb bibliotékájának, a budapesti Egyetemi Könyvtárnak volt fizetés nélküli díjnoka. Diplomája és középiskolai tanári szakvizsgája megszerzése után is a könyvtár munkatársa maradt. Feladata a rendkívül gazdag anyagot őrző különgyűjtemények kezelése, majd vezetése volt: kitűnő forrásismeretét is itt alapozta meg. Fokozatosan emelkedett a ranglétrán, a könyvtári őr tisztjéig (1914–1922), sőt, többek szerint az 1910-es évek végén – az igazgató Ferenczi Zoltán helyett – gyakorlatilag már ő vezette az intézményt.

Közben a tudományos pályán is töretlenül haladt előre. 1908-ban doktorált (a korabeli szokásoknak megfelelően dolgozata: *A magyar városok az Árpádok korában* meg is jelent), 1916-ban pedig közzétette élete egyik főművét, a mindmáig a szakterület alpmunkájának számító *Magyar pénztörténet 1000–1325* című kötetét. 1917-ben a középkori magyar történet témájában a budapesti tudományegyetem magántanára, 1918-ban az MTA levelező (1929-ben rendes, 1933-ban igazgatósági) tagja lett. 1922 és 1925 között az akkor már Pázmány Péter nevét viselő budapesti tudományegyetemen (a mai ELTÉ-n) az 1526 előtti magyar történelem helyettes, 1925-től 1931-ig nyilvános rendes tanára.

Tudományos előmenetele mellett a kulturális közigazgatásban is magas pozíciókba emelkedett. 1922–1923-ban a Magyar Nemzeti Könyvtárnak (a mai Országos Széchényi Könyvtárnak) a vezetője, majd 1923-tól – kedves tanára, Fejérfarkas László halálát követően – 1932-ig a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. E minőségében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter egyik fő tanácsadója, közgyűjteményi és egyéb kultúrpolitikai kérdésekben is. Klebelsberg maga is öt szánta utódjának.

Hóman legismertebb alkotása a napjainkban is csak Hóman–Szekfűként emlegetett *Magyar történet* általa írt, Mátyás uralkodásáig terjedő részei 1928 és 1934 között kezdetben nyolc, később öt kötetben, összesen hét kiadásban láttak napvilágot. A mindmáig legegységesebbnek tartott összefoglaló sok megállapítását ugyan árnyalta vagy módosította az idő, ez azonban mit sem von le értékéből: saját korában korszerű, új szemléletű, modern szintézisnek számított. Sok tétele még ma is megállja a helyét, s nemcsak szakmailag nagyszerű mű, hanem közérthető nyelvezete, ragyogó stílusa is kiemeli a magyar históriát áttekintő munkák közül.

Méltán vált tehát annyira népszerűvé, s gyakorolt olyan komoly hatást – máig tartó érvénnyel – a fiatal nemzedék történeti tudatára. A megjelenése idején még baráti kapcsolatban álló, egymástól majd csak az 1930-as évek végén eltávolodó Hóman Bálint és Szekfű Gyula addigi kutatásainak legfontosabb eredményeit összegezték e kötetek. Ha egyéb műveiktől eltekintünk, ezek révén is a 20. század legnagyobb historikusai között lenne a helyük – sőt, sokan őket vélik a legkiválóbbaknak. A korabeli elismerés sem maradt el: az elsőként kapták meg a korszak tudományos érdeméért adható legelőkelőbb elismerését, a Corvin-koszorút (1931) – melynek Hóman később a magasabb fokozatát, a Corvin-láncot is elnyerte (1935) –, ám emellett Hóman számos más kitüntetés és díj birtokosa, sok egyesület és szervezet elnöke vagy vezető tagja volt.

A *Magyar történet* megjelenése után a rendkívüli munkabírású, ám már az 1930-as évek elején is gyakran szívbetegségével bajlódó Hómannak már alig maradt ideje a saját szakmájával törődnie, hiszen 1932. október 1-jén politikai szerepet vállalt. Feleségeik révén kerültek baráti kapcsolatba az új miniszterelnökkel, Gömbös Gyulával, aki az akkor alakult kormányába a nagy tekintélyű és a kulturális adminisztrációt is jól ismerő Hómant vallás- és közoktatásügyi miniszternek hívta meg. Hóman azzal a feltétellel fogadta el a felkérést, hogy kizárólag szakpolitikai kérdésekkel kíván foglalkozni. 1938-ig nagyjából így is történt.

Minisztersége, politikai alapelvei

Hóman az első alkalommal 1932. október 1-je és 1938. május 14-e, másodszor 1939. február 16-a és 1942. július 3-a között ült a bársonyszékben – Klebelsberghez hasonlóan kilenc éven keresztül –, közben két hónapon át (1938. május 14. – 1938. július 11.) a tárca nélküli (nemzetnevelésügyi) miniszteri tisztet is betöltötte. Emellett 1932 és 1945 között – itt is Klebelsberg örökébe lépve – a Magyar Történelmi Társulat elnöke, illetve ugyanebben az időszakban Székesfehérvár országgyűlési képviselője volt. A koronázóváros rengeteget köszönhetett neki: gyors fejlődése, illetve az 1938-as Szent István-év több nagy országos rendezvényének ottani rendezése (vitézavatás; a Szent Jobb „hazatérése” – ugyanekkor az Eucharisztikus Világkongresszus zárandoklata Fehérvárra és Prohászka Ottokár újratemetése –; illetve a kihelyezett országgyűlés) jórészt az ő szívós és eredményes lobbi-munkájának eredménye volt.

Hóman szeretni való, kiváló főigazgató és ügyes, sok mindent kiharcoló miniszter volt. Kedélyes, igazi társasági emberként hamar megszerettette magát szinte mindenkiel, értett az emberek nyelvén, közvetlen volt a körülötte lévőkhöz és sohasem érezte a hatalmát. Kissé hiú volt ugyan, de némi joggal, hiszen komoly tudományos és kultúraszervezési érdemeket mutathatott föl. Klebelsberg politikáját részben folytatva, korszerű kultúrpolitikát valósított meg egy korszerűtlen berendezkedésű társadalomban, s tárcája súlyát és szerepét megőrizte – sőt, némileg még

növelte is – a kormányon belül. Ezt nagyban segítette, hogy rendkívüli tekintélynek örvendett a miniszterek körében. Nemcsak természetes alakjával, hanem műveltségével és intelligenciájával is kimagaslott a többnyire szintén képzett miniszterek közül.

Rettentő nehéz körülmények között, a gazdasági világválság kellős közepén vette át a kultuszminisztérium irányítását. Ezután még csaknem négy évbe telt, mire a magyar gazdaság kiheverte a recesszió hatásait. Hóman az állami költségvetés, benne a kulturális kiadások radikális csökkenését belső szervezéssel, a minisztérium adminisztrációjának egyszerűsítésével, a közoktatás és a tudományos élet racionalizálásával igyekezett fékezni. Ezért az országos közgyűjteményeket összefogó Országos Magyar Gyűjteményegyetemet Magyar Nemzeti Múzeummá szervezte át (1934: VIII. tc.); a művészeti élet figyelemmel kísérésére és segítésére megalapította az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsot (1934: IX. tc.); négy felsőoktatási intézményt – a műegyetemet, a soproni bányá- és erdőmérnöki főiskolát, az állatorvosi főiskolát és a budapesti tudományegyetemi közgazdaságtudományi kart – összevonva létrehozta a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (1934: X. tc.).

A reálgimnáziumok és a reáliskolák megszüntetésével gimnáziumokként egyésegítette a középiskolákat (1934: XI. tc.). 1938-ban a líceumokat, illetve az addigi (felső)kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari iskolákat is – a nagyjából a mai szakiskoláknak megfelelő – gyakorlati középiskolai rangra emelte (1938: XIII. tc.), emellett a tanító(nő)képzést is újraszabályozta (1938: XIV. tc.). Közben nyolc tanterületi főigazgatóság fölállításával a közoktatás szakigazgatását is megújította (1935), és 1938-ban kiadta azt a gimnáziumi tantervet, amelyben kiemelt szerepet kaptak a nemzeti tárgyak. Ugyancsak minisztersége első szakaszához köthetőek a kulturális külpolitikát meghatározó, a kétoldalú összeköttetések erősítését célzó – „szellemi együttműködésről” szóló – egyezmények megkötése és ratifikálása is. (Magyar–lengyel: 1935. XVII. tc.; magyar–olasz: 1935: XVIII. tc.; magyar–osztrák: 1935: XIX. tc.; magyar–német: 1937: V. tc.; magyar–észt: 1938: XXIII. tc.; magyar–finn: 1938: XXIX. tc.)

Míg Klebelsberg politikájában egyaránt fontos volt a tudománypolitikai reform és az elitképzés, illetve a népiskolai program, Hóman inkább az utóbbira helyezte a hangsúlyt. A felsőoktatásra, a kutatásra és a külföldi magyar intézményhálózatra kevesebb figyelmet fordított. E területeken stagnálás vagy visszalépés volt észlelhető működése alatt, kivéve a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok erőteljesebb magyar támogatását. Tudósként és volt egyetemi tanárként ugyanis egyik legfájóbb – s végül csak a terület-visszacsatolások után, a negyvenes évek elején oldódó – gondja az „értelmiségi túltermelés”, a diplomások politikai szempontból is riasztó és veszélyes munkanélkülisége volt.

Oktatási programjában a „nemzetnevelés” vált kulcskifejezéssé, legalább annyira, mint a klebelsbergi programban a „kultúrfölény” és a „neonacionalizmus” fogalma. Alatta az erkölcs és a jellemnevelés erősítésének szükségességét, a nemzeti tárgyak – a történelem, az irodalom, a földrajz és a néprajz – tanításának elsőségét

értette. Mindennek érdekében emelte a testnevelési órák számát, és bevezette az osztályfőnöki órákat. Ehhez társult a nemzetiségi iskolákban folyó – már Klebelsberg alatt sem zökkenőmentesen működő – anyanyelvi képzés fokozatos felszámolása és a vegyes tannyelvű iskolatípusra való áttérés is. Hóman ugyan részben folytatta Klebelsbergnek a „nemzeti” középosztály erősítését célzó törekvéseit, ám a művelődés demokratizálásának, az alulról jött „népi tehetségek” felkarolásának és állami támogatásának is szószólója volt. Igaz, inkább csak a harmincas évek végétől. És elsősorban olyan módon, hogy a zsidótörvények következtében megüresedett értelmiségi állásokban kívánt minél több, parasztságból származó fiatalot elhelyezni. Ugyanakkor többször is leszögezte: a diplomás munkanélküliséget nem szabad pusztán a zsidóság túlzott érvényesülési lehetőségeiben keresni és ezért a zsidóságot felelőssé tenni. A középosztály paraszti rétegekből való felfrissítése mellett – sok kortársához hasonlóan – erősen szorgalmazta az értelmiségi fiatalok gazdasági pályák felé terelését is.

Az alsóbb néprétegek felemelése érdekében már 1935-ben újraindította Klebelsberg népiskolai programját, amelynek keretében 1940-ig több mint 2000 új tantermet és tanítói lakást létesítettek. 1937-ben – a „szigorú tehetségszelekció” szellemében – Horthy Miklós ösztöndíjat alapított, mellyel évente ezer „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű” felső középiskolás, egyetemista és gyakornok tanulmányait segítette. 1939-től támogatta a Bolyai (1942-től Gyöffy) Kollégiumot – a népi kollégiumi rendszer első intézményét –, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai tanulmányainak a támogatása volt.

Hóman a korszak eszmei törekvéseinek három „nagy gondolatát” tartotta tudományos és kultuszminiszteri munkásságában a legfontosabbnak. A „spirituális világfelfogást”, mely szerint „az emberi társadalomban és történeti fejlődésében a primer alkotótényezők mégis a szellemiek, a lelkiek”. (Hóman történetírásában is sokszor hangoztatta a „szellemtörténeti” szemléletet, ugyanakkor a korai magyar gazdasági fejlődés alapos feltárásával az anyagi tényezők fontosságára is állandóan figyelmeztetett.) Másrészt a szintézisre való törekvést, hiszen a „tudomány éppen úgy, mint a politika felismeri, hogy a dolgok nagyobb egységekben függenek össze, hogy a nemzeti élet egységében minden összefügg, hogy a kultúra és tudomány világa is csak része ennek az egységnek”. (Ezt a tendenciát igazolja, hogy a húszas évek végétől sorra jelentek meg a nemzeti tudománysszakok legfrissebb kutatási eredményeit összegző nagy szintézisek: a *Magyar történet* mellett a magyar néprajzról, földrajzról, művelődéstörténetről szóló, többszerzős művek, az egyszerűs magyar irodalomtörténetek stb.) Harmadrészt pedig a szakszerűséget, azaz az egyes tudományokban folyó részletkutatások fontosságát, illetve – kultúrpolitikusként – a szakismeret-oktatás jelentőségét.

Művészeti kérdésekbe alig-alig szólt bele. E tekintetben megengedő volt: nem kívánta szabályozni és túrt, tiltott és támogatott kategóriákba szorítani az egyes művészeti ágakat vagy irányzatokat és szereplőket. A maga ízlését nem akarta ráerőlt-

tetni a nagyközönségre. Képes volt ellenben arra, hogy olyan célokat pártfogoljon, amelyek az ő világától fényévnyi távolságra vannak.

Hóman sohasem hivatkozott fasiszta vagy nemzetiszocialista eszmékre. Ugyanakkor többször kritizálta a német belpolitikai berendezkedést, a náci faj- és nemzetszemléletet, illetve kisebbségpolitikát. Kétségtelen viszont, hogy a Német Birodalom rendkívüli megerősödésétől, 1938-tól – részben a fenyegetettség-érzés miatt is – a jobboldali radikális eszmék hatását a fokozatos jobbra tolódással igyekezett ellensúlyozni. Mindaddig tartotta magát 1932-es kéréséhez, ígéretéhez, hogy csak szakpolitikával fog foglalkozni. 1938 februárjának elején azonban a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) pártvezér-helyettesévé választották, ezzel a miniszterelnök – unokatestvére, egyben legjobb barátja, Darányi Kálmán – helyettese lett. Darányinak már korábban is számos tanácsot adott, ekkortól azonban már „hivatalosan” és teljes felelősséggel tette ezt.

A nagypolitikába kerülve mindinkább jobbra és a németbarátság irányába tolódott, a külpolitikai alapú német–magyar sorsközösség nagyhatalmú hirdetőjeként tartották számon. Ez a németbarátság azonban kizárólag külpolitikai színezetű volt, mivel belpolitikai tekintetben határozottan elutasította a német példa követését. A revízió egész korszakot jellemző, szinte kizárólagos politikai törekvése, valamint Közép-Kelet Európa 1938–1941 közötti, teljes átalakulása – és az ebből adódó geopolitikai érvek – nyomán Hóman meggyőződésévé vált, hogy Magyarországnak két rossz: a Német Birodalom vagy a Szovjetunió között lehet csak választania, s e kettőből még mindig Németországot tartotta elfogadhatóbbnak. Annak ellenére, hogy tisztában volt vele, a németek világháborús győzelme esetén milyen sors vár a „völkisch Európa” részévé váló Magyarországra.

Politikai értékítéleteiben Hóman többnyire ugyan nem rugaszkodott el a valóságtól, de fejlett valóságérzéke ellenére is többször tévedt zsákutcába. Miközben történészként megmaradt szakmája professzionális művelőjének, akinek a művei ma is valódi értékek, politikusként diszkriminatív lépésekhez, intézkedésekhez is a nevet adta.

Bizonyára a körülményekhez – nem feltétlenül jószántából – igazodó realpolitikusként hitte magát. Abban az értelemben az is volt, hogy a pillanatnyi tények valóban őt igazolták, hiszen a német vezetés alatt álló „Új Európában” Magyarország valóban csak Németország oldalán, vele szoros összhangban és külpolitikai alávetettségében őrizhette meg viszonylagos – az akkori Európában sokak irigyelte – belpolitikai önállóságát. Mégsem volt azonban realpolitikusként – sőt, éppen a legfontosabb politikai erény hiányzott belőle e tekintetben –, hiszen egyetlen lehetőségben hitt és gondolkodott, nem látta az alternatívát. Sokakkal együtt úgy hitte: a kisebb jelentőségű ügyekben mindig engedni kell a németeknek, azért, hogy a nagyobbakban ellenállhassanak nekik. Tévedését a német megszállás után látta be, amikor a magyar politikai elit tagjai közül egyedül mert tiltakozni a beavatkozás durvasága és magyar nemzeti önérzetet sértő otrombasága ellen. Szovjetellenessége miatt – s azért is, mert pontosan tudta, hogy a kommunisták „halállistáján” szerepel a neve

– azonban még ezután is kitartott a németek mellett. 1945 márciusában is bízott abban, hogy a Balatonnál megállítható a szovjet offenzíva.

Minisztersége második szakaszában, 1939-től a legfontosabb intézkedései a paraszti tehetségek már említett fölemelését, a magyarországi német nemzetiség egyre erőszakosabb kulturális törekvéseinek mérséklését szolgálták, illetve – a két zsidótörvény következtében – a kulturális életben a zsidó származásúak arányszámának visszaszorítását szorgalmazta és hajtotta részben végre. A Hóman tárcájához kapcsolható törvények születtek a művészeti kamarákról (1940: XIX. tc.); régi vágyát megvalósítva a nyolcosztályos népiskoláról (1940: XX. tc.), melyek tervezett általános bevezetéséről végül – a világháború miatt – majd csak 1945-ben, már egy új korszakban született jogszabály; illetve – mivel a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) következtében a Szegedre menekült kolozsvári egyetemet eredeti székhelyén szervezték újjá – a jogilag új, szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem föllállításáról (1940: XXVIII. tc.).

Minisztersége után

Hóman 1942 júliusának elejéig volt miniszter. Szerette a hatalmat, így régóta tervezett lemondása erősen megviselte. Távozásának egyik oka az volt, hogy iskolaügyekben – a túlzó német követelésekkel szembeszállva – több alkalommal is összezördült a Volksbunddal és annak vezetőjével, Franz Basch-sal. Ezután félig-meddig ugyan visszatért a tudományhoz, de országgyűlési képviselőként politikus is maradt. Újabb kötetek, mindenekelőtt egy őstörténeti összefoglalás írását tervezte, emellett a Teleki Pál Tudományos Intézet 1941-ben kinevezett elnökeként a béke-előkészítési munkálatok szakmai megalapozását irányította. A nagy közgyűteményeket összefogó Magyar Nemzeti Múzeum elnöki pozícióját minisztersége után is megőrizhette, így a legjelentősebb könyvtárak, levéltárak és múzeumok ügyeinek intézésében továbbra is döntő szava volt. Élete legnagyobb politikai ballépéseként székesfehérvári mandátumát a német megszállás, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta. Belépett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségébe, s bár Szálasira nem esküdött föl és a csonka országgyűlésen mondott beszédeiben a nyilas túlkapások ellen is fölemelte a szavát, háború utáni megítélésén ez mit sem változtatott.

Hóman Bálint minden pozíciójában mindig meghallgatta és tolerálta mások véleményét. Soha nem zavarta, ha ellentmondtak neki, nem érdekelt, ha a körülötte dolgozók nem a neki kedves szavakat szajkózták, nem az ő politikai meggyőződését vallották. Mindig kiegyenlítő szerepre törekedett, tudósként és politikusként is. Egyéni tragédiája volt, hogy akkor is ezt tette, amikor már semmilyen szerepet sem szabadott volna vállalnia.

Hóman a szovjetek elől menekülve 1945. március 27-én hagyta el családjával Sopront és az országot. A szépséges ausztriai üdülőhelyig, Bad Aussee-ig jutottak. Itt vették július 2-án őrizetbe az amerikaiak, akik több gyűjtőhelyen keresztül

Salzburgba vitték. November 21-én a magyar háborús bűnösök egyik csoportjával szállították Sopronba, majd másnap Budapestre, ahol szűk két hetet raboskodott az Andrásy út 60.-ban, az egykori nyilas székházból a kommunista Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályának központjává vált épületben, majd innen került a Markó utcai fegyházba. Ügyében azonnal megkezdődtek a kihallgatások, 1946. február 23-ára a Budapesti Népügyészség vádirata is elkészült. Védőjének – mindössze négy nappal perének kezdete előtt, március 14-én – Vészy Mátyást rendelték ki. A liberális eszméket valló, a polgári radikálisokhoz közel álló Vészy politikai elképzelései ugyan fényérvnyire álltak a Hóman által vallottaktól, mégis komolyan vette szerepét: határozottan, erélyesen és ügyesen védte Hómant.

Hóman kizárása a Magyar Tudományos Akadémiáról

Hóman politikai felelősségre vonását megelőzte a Magyar Tudományos Akadémia határozata tagjai közüli kizárásáról. Az Akadémia 1945. március 7. és október 29. közötti elnöke, a Hómannal korábban feszült viszonyban álló Kornis Gyula már az 1945. május végi nagygyűlésen – mindenki által érthetően Hómanra célozva – kijelentette: „Akadémiánktól egyesek valami bűntudatot, mea culpá-t követelnek. Az Akadémia azonban nem érezheti magát valami külön bűnösnek. [...] Vajon tehet-e az Akadémia arról, hogy harminc-egynéhány éves korában megválaszt egy kiváló fiatal történészt, aki azonban később a politika terére lép és szélsőséges jobboldalivá torzul?”

Ekkor már ismert volt a Hómannal 1936-ban, majd 1943-ban is komoly konfliktusba került Moór Gyula 1945. május 20-i, egyes tagok – köztük Hóman – kizárására vonatkozó javaslata. Mivel azonban az Akadémia alapszabályai nem tették lehetővé a kirekesztésüket, az egyébként kiváló jogfilozófus – ám a Hómant gyűlölő és már korábban is igaztalanul támadó – Moór ötlete csak úgy volt megvalósítható, ha módosítják azokat. Miután ez július 20-án megtörtént, a II. osztály ülésén – még ugyanezen a napon – Moór a Hómannal szemben ugyancsak sértett neves középkorász, Váczy Péter, illetve a kriptokommunista kisgazda, az 1947-től a magyar kultúrpolitika szovjetizálását levezénylő Ortutay Gyula támogatásával Hóman eltávolítását kérte az Akadémiáról. A hamis és rosszindulatú indoklás szerint Hóman „[...] a nemzetiszocializmusnak Németországban történt uralomra jutása után szálláscsinálója volt hazánkban a horogkeresztes eszméknek, s hosszú vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt az ország szellemi életét minden erejével a német érdekek szolgálatába törekedett állítani. Ezáltal egyik legfőbb okozója lett az országot ért történelmi katasztrófának”.

A javaslatot az osztály tíz igen, egy nem és egy érvénytelen, majd az „összes ülés” tíz igen és két nem szavazattal elfogadta. Hómanon kívül – ugyanilyen arányú voksolással – a már a saját korában is nehezen vállalható politikai kijelentéseiről

ismert nemzetközi híró patológust, Orsós Józsefet, illetve az Akadémia 1936 és 1944 közötti, tudományos érdemekkel nemigen rendelkező elnökét, József (Ágost) királyi főherceget is kizárták a tagok sorából. (Hármuk közül egyedül Hóman ellen folyt népbírósi eljárás: a Nyugatra menekült József főherceg, akárcsak Orsós a Német Szövetségi Köztársaságban éltek 1962-ben bekövetkezett halálukig.) Bár a rendszerváltás idején az Akadémia valamennyi 1949-ben kizárt vagy tanácskozó státusúvá visszaminősített tagjának elégtételt szolgáltatott (többségüknek – köztük a Hóman kizárását kezdeményező, a tagságáról 1948-ban lemondott Kornisnak és az attól 1949-ben megfosztott Moórnak – már csak posztumusz), hármukat nem rehabilitálták. Ennek fő oka az lehetett, hogy kirekesztésükről a tudós testület még 1949-es „gleichschaltolása” előtt, elvileg szabad és autonóm testületként hozta meg a döntését.

Az elsőfokú tárgyalás

A korabeli baloldali sajtóban többnyire csak „fasiszta kultúrhóhékként” jellemzett Hómannal szembeni vádakról első fokon a Budapesti Népbíróságon tárgyaltak. Ezek elsősorban nem a szakpolitikai ténykedését, hanem politikai állásfoglalásait vizsgálták. Roppant ellentmondásos és több mint furcsa volt e helyzet, hiszen Hóman számos korábbi tervét és intézkedését (nyolcosztályos iskola, alulról jövő tehetségek fölemelése stb.) akkor valósították meg, amikor ő már börtönben ült.

1946 márciusában, Hóman perének kezdetekor a „háborús főbűnösök” közül Bárdossy Lászlót, Imrédy Bélát, Baky Lászlót, Endre Lászlót és a Szálasi-kormány több tagját (Szálasi Ferencet, Beregfy Károlyt, Csia Sándort, Gera Józsefet, Kemény Gábort, Szöllösi Jenőt, Vajna Gábort) már halálra ítélték. Többek – így Bárdossy és Imrédy – kivégzésére is sor került már. A perek azonban keserű tapasztalatokat is tartogattak a vádlók számára. A fővádlottak közül az első a tudásában, műveltségében és intellektusában messze a vádlói fölé emelkedő Bárdossy László volt, aki sokszor hozta zavarba a népbíróság tagjait (akárcsak nem sokkal ezután Imrédy Béla is). Nem véletlenül terjedt el akkoriban az a pesti szólás, hogy Major Ákos – Bárdossy perének népbírósi elnöke – egészen ügyesen védekezett Bárdossyval szemben.

Ezen tapasztalatok alapján a későbbi pereket már megfontoltabban készítették elő és átgondoltabban igyekeztek vezetni. Mindezzel együtt nyugodt szívvel kijelenthetjük: az eljárások elsősorban politikai és ideológiai jellegűek voltak, az igazságszolgáltatási szempontok sokszor háttérbe szorultak. Bár kétségtelen, hogy a Népbíróságok működése nemzetközi kötelezettségeken – főképp az 1945 januárjában, Moszkvában aláírt fegyverszüneti megállapodáson – alapult, belpolitikai szerepük ennél sokkal fontosabbnak bizonyult. Ily módon kerülhettek egymás mellé a hazájuk és az emberiség elleni bűntetteket valóban elkövető, fanatikus nyilas miniszterek és funkcionáriusok, illetve a politikával „szükségszerűen” sodródó, Magyarországnak a nemzetiszocialista Német Birodalom melletti kényszerpályáját kétségbevonhatatlan adottságként elfogadó – ezáltal gyakran téves, sőt bűnös határozatokat

hozó vagy egyszerűen csak ezekben segédkező – politikusok és tisztviselők. Pedig már 1945–1946-ban is nyilvánvaló volt, hogy Baky Endre, Beregfy Károly, Csia Sándor, Endre László, Gera József, Kemény Gábor, Szálasi Ferenc, Szöllösi Jenő és Vajna Gábor semmiképpen sem említhető egy lapon Bárdossy Lászlóval, Imrédy Bélával és – különösen nem a nagypolitikában alárendelt szerepet játszó – Hóman Bálinttal.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 25-i, 81/1945. M.E. számú rendelete, annak módosításai, majd törvényerőre emelése (1945. évi VII. tc.) azonban mégis lehetőséget adott erre. Ugyanis olyan „gumijogszabály” jött létre, amelyet tulajdonképpen bárkire lehetett alkalmazni, aki a második világháború idején valamilyen fontosabb hivatali pozíciót töltött be. Eszerint: „Aki a háborúnak Magyarországra való kiterjedését vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, közgazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna”, háborús bűncselekményt követett el. Ennek alapján pedig valóban ugyanolyan megítélés alá eshettek a politikai értelemben véve is bűnözőnek tekinthető nyilas főemberek és a kétségtelenül sokat vétkező, ám politikai értelemben bűnözőnek semmiképpen sem tekinthető személyiségek. A cél nyilvánvaló volt: nem csak a második világháború, a német megszállás és a nyilas uralom alatti tisztségviselők, hanem velük együtt az egész ellenforradalmi rendszer elítélése – akár a közelmúlt meghamisítása árán is. A Horthy-korszakkal való teljes leszámolás igénye számtalan korabeli néppügyészi megnyilvánulásban, illetve – elsősorban a kommunista és a polgári radikális sajtóban megjelent – újságcikkben is egyértelműen nyomon követhető. Nem az igazság keresése vált elsődlegessé, hanem az előző rezsim politikájának és ideológiájának teljes elvetése. Bármiféle méltányosságról így nehezen lehetett szó.

Ebben a légkörben zajlott Hóman Bálint népbíróági pere, amelyet kiváló tanulmányban, alaposan – a per anyagának legfontosabb részleteit szó szerint is idézve – ismertetett és elemzett Horváth László Béla (*Sic itur ad astra*, 1993/2–4.). A korabeli közhangulatot – legalábbis a sajtóban – uralók törekvése világos volt: az 1919 és 1944 közötti magyar kultúrpolitika és egy rezsim szégyenpadra állítása. Úgy vélték, erre nagyszerű lehetőség adhat Hóman Bálint felelősségre vonása.

Hóman perének kezdetekor egyik utódját, a Szálasi idején regnáló – később a nyilasokban mélyen csalódó s pozíciójáról lemondó – Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi minisztert már kivégezték. Hóman volt tehát a második kultuszminiszter, aki ellen népbíróági eljárás indult.

Első kihallgatásán és írásbeli vallomásaiban Hóman nagyjából ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint későbbi védekezésében. Részletesen beszámolt életútjáról, elmondta, hogy kezdetben csak szakminiszterként tevékenykedett. Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején kezdett el a nagypolitikával foglalkozni. Félig-meddig kényszerből, hiszen a kormányfő nemcsak unokatestvére, hanem egyben legjobb barátja is volt, és rendszeresen kikérte a véleményét bel- és külpolitikai kérdésekben. Hóman elismerte, hogy miniszterként megszavazta az első és a máso-

dik zsidótörvényt, az 1941/42. évi költségvetési vitában pedig benyújtotta „[...] azt a törvényjavaslatot, amely hatályon kívül helyezte az 1895. évi 11. tc-t és az izraelita hitfelekezetet bevett vallásból elismert vallássá nyilvánította”. Ugyanakkor – tette hozzá – a zsidókérdésről vallott felfogásában sohasem a faji szempontok domináltak. Azt is kijelentette, hogy 1944 nyarán az „[...] Auschwitzból, illetőleg Birkenauból származó értesüléseket nem hittem el, nem hittem el a gázkamrákban történő megsemmisítéseket és túlzottnak véltem a jelentést. A jelentést tartalmazó borítékra írott megjegyzésem ezzel a mondattal végződik: »Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült.«” Az igazságnak megfelelően hangsúlyozta, hogy az üldöztetés idején eljárta annak érdekében, „[...] hogy a magyar kulturális életben működő és érdemeket szerzett összes zsidó művészeket, írókat, tudósokat mentesítsenek minden zsidó intézkedés alól.” Amikor németbarátságáról faggatták, Bárdossy László és Imrédy Béla népbíróság előtti érveléséhez hasonlóan a nyomasztó német gazdasági és politikai befolyásra hivatkozott.

Végül elismerte, hogy – abban a tudatban: szovjet repülőgépek bombázták Kassát – 1941 júniusában megszavazta a Szovjetunióval a hadiállapot beálltáról szóló minisztertanácsi határozatot. A nyilas országgyűlésben betöltött szerepéről pedig azt állította, hogy a parlament ülésein csak néha vett részt, és a Nemzeti Szövetség ülésein többször felszólalt „a nyilas kormány túlkapásai ellen”. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának a jelentése 1945. november 29-én a következőkben összegezte Hóman politikai tevékenységét: „Magatartása a legnagyobb mértékben visszataszító.”

Közben a tanúk meghallgatása is megkezdődött. Jánossy Dénes, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke és a Magyar Országos Levéltár főigazgatója, Pasteiner Iván, az Egyetemi Könyvtár korábbi vezetője, illetve Paikert Géza vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztálytanácsos egybehangzóan állították: bár Hóman erősen németbarát volt, de mindig meghallgatta és elfogadta mások vele ellentétes álláspontját. Nem politikai szimpátiái, hanem szakmai tudásuk alapján osztályozta munkatársait és beosztottjait. Schiller Rezső, a Magyar Nemzeti Múzeum gazdasági igazgatója közölte: „A zsidó-rendelkezések végrehajtásával kapcsolatban elmondhatom, hogy azokat a Nemzeti Múzeumban lanyhán hajtották végre és Hóman ez ellen soha nem protestált.” Velük szemben Sulyok Dezső – aki egyébként elfogult volt Hómannal szemben – hangsúlyozta, hogy Hómannak „kitűnő kapcsolatai voltak Szálasi Ferencsel, Hubay Kálmánnal”. (Ezt aztán nemcsak az érintett, de szinte valamennyi tanú határozottan cáfolta.) Bassola Zoltán így jellemezte Hómant: „[...] rendkívül nagy tudású, tiszta ítélőképességű, gyors elhatározású ember, akinek egy nagy erény és egy nagy hiba determinálta későbbi pályaalakulását. Az erény: az egyénnel szemben érvényesülő kritika nélküli jóság – a fogyatkozás: a nagyfokú hiúság.”

Hóman 1945. december 13-án véglegesítette a népiügyészségnek írott jegyzőkönyv-kiegészítését. Ebben – önmagához következetesen – leszögezte, hogy a magyar külpolitikát „ezer év óta ható geopolitikai és történeti adottságok s az 1920 óta

központi problémának tekintett revíziós törekvéseink” határozták meg. Ezeket „[...] mindvégig, még a bácskai akció [1941. április közepe] alkalmával is békés úton kívántuk megvalósítani s a háborúba csupán kényszerűségből sodródtunk be [1941. július 26-án]. [...] Külpolitikánk német–olasz tájékozódása semmiképpen sem jelentette a diktatórikus és totalitárius parancsuralmi rendszer elfogadását. Ellenkezőleg, a kormányok s jómagam is mereven szembehelyezkedtünk a magyar alkotmány szellemével ellentétes nemzetiszocialista törekvésekkel s az ezek realizálását követelő nyilaskeresztes mozgalommal.” Jegyzőkönyv-kiegészítésében – a tanúvallomásokkal összhangban – még azt is hangsúlyozta: „Közvetlen munkatársaim kiválasztásánál minden politikai előítélettől mentesen a képességek és arravalóság mérlegelésével jártam el.”

A vádpontok

A budapesti népügyészség 1946. február 23-i vádiratában a Hóman elleni vádpontok egyike sem vonatkozott miniszteri tevékenységére, kizárólag bel- és külpolitikai megnyilatkozásait kifogásolták. Szóvá tették, hogy a Szovjetunióval beállott hadiállapot bejelentésekor, 1941. június 26-án tagja volt a kormánynak. Ugyancsak nehezményezték, hogy a nyilas hatalomátvétel után csatlakozott a megmaradt parlament képviselőinek többségét tömörítő Törvényhozók Nemzeti Szövetségéhez. Ezzel kapcsolatban Hóman megjegyezte: ennek budapesti üléseire nem járt el, és Sopronban is csak egyszer szólalt fel, amikor „[...] tiltakoztam egyes személyek őrizetbe vétele, atrocitások és közigazgatási visszaélések ellen. Mindszenty és Shvoy püspökök letartóztatása volt ennek az oka”.

Számos 1941 és 1944 közötti beszédét is terhelő bizonyítékként idézték. Ezzel szemben Vészy Mátyás, Hóman lelkiismeretes védője bizonyítás-kiegészítési indítványt terjesztett elő. Aláhúzta: 1944. március 19-e után egyedül Hóman Bálintnak volt bátorsága ahhoz – komoly kockázatot vállalva –, hogy igencsak erélyesen tiltakozzon Magyarország német megszállása ellen. Emellett a nyilas hatalomátvétel után a Teleki Pál Tudományos Intézet további irányítását azzal a feltétellel vállalta, ha annak tevékenységébe a politikai vezetés nem szól bele. Igyekezett mindent megtenni azért is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum kincseit ne szállítsák külföldre. Mindemellett erősen és hathatósan pártfogolta az 1944 késő tavaszán és nyarán a zsidó tudósok és művészek mentesítését, munkatársait pedig sohasem faji szempontok alapján választotta. Vészy és a perben elhangzott többi tanúvallomás, illetve a későbbi emlékezések szerint is Hómannak tudomása volt arról, hogy 1944-ben a Teleki Intézetben illegálisan hamisítottak dokumentumokat. Ezt azonban – bár hatalmában állt volna – nem akadályozta meg.

További – ám nem bizonyított, szinte mindenki által cáfolt – vádpontként szerepelt Hóman ellen, hogy állandó összeköttetésben állt a szélsőjobboldallal és a nyilasokkal. Ennél nyomósabb és valós állítás volt azonban, hogy megszavazta a zsi-

ÚJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

dótörvényeket. Magát a tényt nem vitatva Hóman megint csak Magyarország kényszerpályájára kerülésére utalt, és kijelentette, hogy a zsidótörvények a velük szemben jóval határozottabb fellépést követelő Német Birodalommal szembeni szükségszerű engedmények voltak. Ő maga is tudta, hogy „nem szabad a nyilasok által követelt faji alapra helyezkedni”.

Emellett még „következtesen népellenes, fasisztabarát működését” vetették a szemére vádlói. Ezt Hóman szintén visszautasította. Beszédeit – gyakran a szövegkörnyezetből kiragadott mondatokkal – citálva a vádirat kiemelte: „[...] állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy a fasiszta és demokráciaellenes irányzatok elterjesztése és megerősítése végett vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljából a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje.” Ennek kapcsán Hóman külpolitikai irányvonalát is mindenestül elhibázottnak bélyegezték. Hóman megismételte, hogy a harmincas évek végén „Én a nyugattal, nevezetesen az angolokkal való szövetséget teljesen vérszegény gondolatnak tartottam, mert ezek a hatalmak messze vannak tőlünk. Itt csak két hatalom jöhetett számításba, a német és az orosz”.

Mindezeken túl egyéb „gyanúokokat” is megfogalmaztak Hómannal szemben. Ezek közül néhány teljesen alaptalan vagy legalábbis erősen vitatható volt. Például miszerint:

- munkatársait politikai szempontok alapján válogatta;
- tudományos munkásságában politikai felfogását követte (mindkét állításnak éppen az ellenkezője volt igaz);
- Bernhard Rusttal, a Német Birodalom tudományos, nevelési és népoktatási miniszterével barátságot ápolt (egymással csak két alkalommal találkoztak; a hivatalos kulturális kapcsolatokat a valóban barátságba kerülő államtitkáraik – Szily Kálmán és Werner Zschintzsch – útján tartották fenn és intézték);
- a Volksbund vezetőinek folyamatosan engedményeket tett;
- már a Szovjetunió megtámadása előtt hirdette a háború szükségességét;
- Szálasinál a nyilas hatalomátvétel után tisztelgő látogatást tett (utóbbi vádak megint csak légből kapottak voltak).

Voltak olyan „gyanúokok” is, amelyeknek ugyan valós alapjuk volt, ám egy tárgyilagos perben aligha szerepelhettek volna vádpontokként. Többek között azért kárhoztatták, mert:

- 1936-ban a berlini egyetem díszdoktorává avatta (ekkoriban ezt még sok más, a nemzetiszocializmussal egyébként nem igazán szimpatizáló tudóssal is megtették);
- 1936-os németországi tárgyalásairól hazatérve elismerően nyilatkozott Hitlerrel (miközben ebben az időben még számos nyugat-európai politikus is kedvezően vélekedett róla);
- a *Magyar középkor* című, német nyelven kiadott művét – ami a Magyar történet általa írt fejezeteinek kis részben módosított változata volt – Hitlernek is megküldte (mindez kötelező udvariassági gesztusnak tekinthető);

- 1940. december 13-án előadást tartott Berlinben a német–magyar sorsközöségről (önmagában ezt a tényt semmiképpen sem lehetett volna háborús bűncselekményként értékelni);

- helytelenítette a Kállay-kormány kétkulacsos politikáját, és ezért lépett ki a kormányból (valóban így történt, ám nem emiatt vált meg miniszteri bársonyszéktől; amúgy is kérdéses, hogy indokolt-e bárkit is – még oly helytelen – politikai szimpátiáiért elítélni).

Mindezen túl még olyasmiben is Hóman felelősségét firtatták, amelyhez az égvilágon semmi köze nem volt. Kifogásolták ugyanis, hogy a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja, Edmund Veesenmayer 1944. március 19-e után – kultúrattaséja tanácsára – őt jelölte kultuszminiszternek. E vád azért is volt abszurd, mert Hóman azonnal visszautasította az ajánlatot, sőt hangot adott annak, hogy mélyen helyteleníti Magyarország német megszállását. Több más „gyanúokot” is megneveztek még, de az elmondottakból is nyilvánvaló: a népügyészséget nem Hóman politikai felelősségének tisztázása, hanem a korábbi rendszer egészének elítélése – mondjuk ki: a megtorlás szándéka irányította.

A *Népbírósági Közlöny* 1946. március 10-én közölte a Hóman Bálint elleni vádirat kivonatolt változatát, a szenzációhajhász, tartalmában is valótlan, Szálasi kémje volt Hóman Bálint címmel. A népbírósági tárgyalás március 18-án kezdődött, az elsőfokú ítélet kihirdetésére március 23-án került sor. A vád legfontosabb képviselője Katona Jenő politikai ügyész – civilben katolikus újságíró – volt. A per kezdetén Hóman Bálint pontról pontra válaszolt az ellene fölhozott vádpontokra, amelyek többségét visszautasította. Véleményét így összegezte:

„Az egyes vádpontokban inkriminált cselekményekben nem érzem magamat bűnösnek.

Bűnösnek érzem magamat azonban abban, hogy a tudományos pályát odahagyva a miniszterelnök azon biztatására, hogy napi politikával foglalkoznom nem kell, miniszteri tárcát vállaltam, és ezáltal akarva, nem akarva belesodrótam a napi politikába.

Mai tudásommal belátom, hogy tévesen ítéltem meg a helyzetet, amikor nem tudtam hinni a németeknek abban a lezüllésében és eljárási módjában, amelyet a magyarokkal szemben később tanúsított. Előző felfogásomat azonban még 1944 elején revideáltam, amikor március 20. után az itt lévő német követhoz megfélelő formában levelet intéztem és abban kifejeztem ezt az álláspontomat [...].”

A tanúvallomások

A tanúk közül – a korábban már említettek mellett – megszólalt a tárgyaláson Bacher-Bodrog Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke, Hóman egykori Barcsay utcai gimnáziumi osztálytársa. Elmondta, hogy Hóman a húszas években sokszor segített neki a numerus clausus törvény mi-

HUVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

att a felsőoktatásból kiszorult zsidó diákok egyetemi felvételében, illetve 1939 után a Goldmark-teremben helyet kapott zsidó színház működtetésében. 1944-ben, vele egyeztetve sok zsidó tudós és művész mentesítését érte el, és kijelentette előtte: „Endre Lászlót fel kellene kötni.” Bacher-Bodrog felhívta a figyelmet Hóman 1942 körüli szavaira, miszerint „[...] higgyem el neki, nagyon sok mindent csináltak a zsidókkal, de amit nem csináltak, az sokkal nehezebb volt, mert olyan nyomás alatt álltak – és itt Jagowra [Dietrich von Jagow, a Német Birodalom budapesti követe] hivatkozott –, hogy sokkal nehezebb volt azt meg nem csinálni”. Hubay Kálmán, egykori nyilas újságíró és országgyűlési képviselő Sulyok Dezső vallomását cáfolva jelentette ki: nem igaz, hogy Hóman a nyilasokat bármiről is informálta, és arról sem tud, hogy Szélasival bármiféle kapcsolatban állt.

Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója is kiállt Hóman mellett. Wertheimer 1935-től volt a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet „vezérlőbizottságának” elnöke. Vallomása szerint Hóman miniszterként a Rabbiképző épületének helyreállítására – annak ellenére, hogy a gazdasági világválság következtében még igen rossz helyzetben volt a magyar költségvetés – jelentős összeget bocsátott rendelkezésükre, amiért aztán a nyilasok keményen támadták. Wertheimer az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke is volt, s ebben a minőségében kapott Hómantól a *Monumenta Judaica* című négykötetes törvénygyűjtemény kiadására államsegélyt. Azt is megemlítette, hogy a közbenjárására Hóman tekintélyes évjáradékot biztosított a vele egyébként rossz viszonyban lévő kiváló történésznek, Marczali Henriknek.

Györke József, a Nemzeti Múzeum főigazgatója úgy vélte, hogy Hómannak szerepe volt abban, hogy 1944 végén a Nemzeti Múzeum legértékesebb kincseit nem szállították el az országból. Deér József, a Teleki Intézet Történettudományi Intézetének igazgatója közölte, hogy az Intézet az üldözöttek megsegítésére hamis dokumentumokat állított elő 1944-ben, s minderről a munkatársai németellenességével is tisztában lévő Hómannak is tudomása volt. Lukinich Imre történészprofesszor állította, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE) 1943/44. tanévi bölcsészdékanjaként fölkereste Hómant, hogy a zsidó kollégák érdekében tegyen meg mindent, ami csak lehetséges. Hóman készséggel teljesítette e kérését.

A neves irodalomtörténész és nyelvész, Eckhardt Sándor így emlékezett: „Kulturpolitikai vonalon és tudományos téren ő a német szellem befolyását nem kívánta, és beszélgetéseinkben erről soha nem is volt szó. Tudományos szempontból és a szellemi érintkezések szempontjából vádlott mindenkor határozott magyar nemzeti állásponton volt.” A vele a barátságot 1943-ban megszakító Szekfű Gyula zsidó származású feleségének mentesítése ügyében is közbenjárt, és – Bacher-Bodrog Pál korábbi vallomását megerősítve ezzel – „Endre Lászlót szadista gazembernek nevezte”.

Edmund Veessenmayer elmondta: 1944. március 19-én vagy 20-án meghívta Hóman Bálintot, hogy felkérje a kultusztárca irányítására. „Amennyire visszaemlékszem a dologra, Hóman Bálint ekkor meglehetősen élesen állást foglalt Magyarországnak a németek által történt megszállása ellen, és a felajánlott kultusztárcát

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

élesen elutasította magától. [...] Arról semmi tudomásom sincs, hogy vádlott március 19-e előtt a német politikai köröket informálta volna a Magyarországon történt dolgokról. [...] Hóman Bálint által hozzám intézett [a megszállás ellen tiltakozó] levélre emlékszem, [...] meglehetősen éles szellemben van megírva, és az akkori viszonyokhoz mérten meglehetősen erős ellenzést, illetőleg óvást jelentett. Én Hóman levelét komolyan vettem, mert politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben világos ellenérzést fejtett ki.”

Tasnádi Nagy András, az országgyűlés képviselőházának 1939 és 1945 közötti elnöke pedig határozottan kijelentette, „[...] hogy vádlott Sopronban a Nemzeti Szövetség egyik ülésén egy hosszú felszólalásban tiltakozott a püspökök elhurcolása és más brutalitások ellen”.

A legnagyobb hatást talán Kelemen Jenőné Waldapfel Eszter vallomása váltotta ki. Ő beszámolt róla, hogy Hóman – zsidó származása ellenére – mindig segítette őt az előrejutásban. „Amikor a bátyámat 1944 végén internálták, az érdekében előbb Endrénél, aztán Jarosznál járt el, azonban sajnos, sikertelenül, és ekkor egészen kétségbeesve panaszkodott arról, hogy teljesen tehetetlenek Endréekkel szemben. [...] amikor fent voltam nála, magam elé tettem a retikulómet, nem akartam, hogy a csillogat lássa rajtam. Beszéd közben azonban valahogy megfeledkeztem róla, levettem a kezemet, és ő ekkor egész felháborodva, magából kikelve azt mondta, hogy vegyem le magamról azt az ocsmányságot, ha arra ránéz, szégyelli a magyarságát.” Hóman többször is mondta neki, hogy „[...] a német ma olyan hatalom, amely sokkal nagyon veszély számunkra, ha ellenségünk, mintha barátunkként lép fel, mert hiszen ha ellenségünk, akkor azonnali megszállás következne be, amivel szemben teljesen tehetetlenek lennénk”.

Kosáry Domokos is mentőtanúként lépett föl, s egészen 2007-ben bekövetkezett haláláig sokszor nyilvánosan is kiállt Hóman mellett. Kosáry szerint Hóman „Nagy katasztrófának, nagy bajnak minősítette a német megszállást. Én közöltem vele, hogy amennyiben bennünket, a Teleki Intézet tisztviselőit katonai szolgálatra behívnak és ez elől kitérni nem tudnánk, átmegegyünk az orosz hadsereg oldalára. Vádlott ekkor azt mondta, hogy nem egészen osztozik ebben a felfogásban, mert hiszen mi a németek mellett küzdünk, de mindenesetre tudomásul vette, hogy nekünk ez a felfogásunk, és nem tett lépéseket az én eltávolításom érdekében. [...] Én Hóman Bálintot olyan embernek ismertem meg, aki előtt lehetett németellenes kijelentéseket tenni. [...] A Teleki Intézet németellenes működését egyáltalában nem helytelenítette, sőt bizonyos vonalon az volt a véleménye, hogy a németekkel szemben határozottságot kell mutatni, mert ez talán jobban hat rájuk, mintha egyszerűen lefeküdnénk előttük. [...] Én vádlottat jó magyar embernek tartottam, aki, ezt hozzá kell tennem, téves utakon járt.”

A mentőtanú vallomásai ellenére a március 21-i tárgyaláson Szekeres Károly népügyész a legsúlyosabb büntetés kiszabását indítványozta. Ezután különös esemény történt. Hóman korábbi barátja és szerzőtársa, az ekkor már „társutas” Szekfű Gyula személyesen ugyan nem jelent meg, de felolvasták Hómanhoz fűződő kapcso-

latáról szóló levelét. A magát makacsul tartó történeti legendákkal szemben Szekfű tárgyilagosan szólt Hómanról, történeti munkásságát nagyra értékelte, és az 1944-es esztendő Hómanjára is rokonszenvvel emlékezett:

„Hóman Bálint nekem egyetemi iskolatársam volt – írta –, és így 40 év óta jó ismerősöm és barátom. [...] tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt. Nem számítom irodalmi munkásságnak természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit, melyekben már gyakran politika érvényesült. De még ebben az időben is politikától sugalmazott történeti áttekintéseiben nem német szellem érvényesült, hanem egyre az olasz és a lengyel szellemiséggel való kapcsolatainkat rajzolta és próbálta a jelenre is alkalmazni.

Énvelem minisztersége alatt igen keveset érintkezett, bizonyára azért, mert tudatában volt politikai nézeteink eltérésének, és a vitát kerülni akarta. Voltak évek minisztersége alatt, mikor egyszer sem beszéltem vele. De 1944. márc. 19. után találkoztam vele, s akkor ő előadta nekem, hogy Veessenmayer felszólításának, hogy miniszterséget vállaljon, nem tett eleget, mert nem helyesli Magyarország német megszállását, és ezt katasztrofálisnak mondotta. Ugyanekkor a zsidóság sorsáról is részvétellel beszélt, és közölte velem, hogy lépéseket próbál meg annak érvényesítésére (sic!). Azóta többet nem is láttam.”

Szekfű egyébként – s talán ez is jelképes az egész történetben –, ha akart, akkor se mehetett volna el a tárgyalásra. Bár az ideiglenes kormány már 1945. október 15-én kinevezte moszkvai követté, hosszú betegségét követően éppen azon a napon adta át a Kremlben Molotov szovjet külügyminiszternek a követi megbízólevelét, amikor írásbeli vallomását a Hóman-perben ismertették. Kettejük pályája így vált el végleg egymástól.

Az elsőfokú ítélet

Március 22-én Katona Jenő politikai ügyész mindenben fenntartotta a vádat, Hóman pedig közölte: „Hibásnak és vétkesnek tartja magát, mert odahagyva a tudomány területét a politika útjára lépett. Hibáját azonban a jó szándéka menti. Igazságos ítélet kimondását kéri.”

Hómant a következő napon, március 23-án háborús és népellenes büntettekben marasztalta el a budapesti népbíróság. A hat népbíróból három tízévi, három pedig életfogytiglani fegyházbüntetés kiszabását javasolta. A tanácsvezető bíró, Gálfalvi István szavazata döntött a szigorúbb felelősségre vonás mellett. Az indokolás hosszan sorolta az enyhítő körülményeket, és ezek alapján tekintett el a legsúlyosabb – a halálos – ítélettől.

Hóman sorsa így megpecsételődött. Az ítélet megállapította:

„A büntetés kiszabásánál a népbíróság enyhítő körülményként mérlegelte vádlott idős korát, betegségét, azt a körülményt, hogy mint történettudós a magyar tudományos életet számos értékes munkával gazdagította, az üldözések alatt az izraelita egyházat – bár kezdeményezője volt az ellene irányuló jogfosztó rendelkezéseknek is –, továbbá több üldözött és baloldali embert támogatót. Nagyfokú enyhítő körülménynek tekintette azt is a népbíróság, hogy Hóman Bálint volt az egyedüli az akkori politikusok, miniszterséget viselt emberek közül, aki a németek 1944. március 19-én történt bevonulása után felemelte a szavát a német megszállás ellen, sőt, levelet intézett a német kormány itteni megbízottjához, Veessenmayer követhoz, amelyben tiltakozott a megszállás ellen.

Ezzel szemben súlyosbító körülményként vette figyelembe a népbíróság a halmozatot és azt a körülményt, hogy neki mint történelemtudósna kivételes tudásánál és intelligenciájánál fogva tisztában kellett volna lennie németbarát politikájának helytelen voltával és a bekövetkező eredményével, ő azonban, ennek ellenére, mindvégig kitartott a német vonal mellett.

Érdekes, a népbíróság előtt egy pszichológiai rejtély áll Hóman Bálint tevékenységével kapcsolatban. Ugyanis az egyik oldalon, kifelé, a legteljesebb németbarátságot, a németek legteljesebb kiszolgálását hirdette, és politikai ténykedése is erre irányult, a másik oldalon pedig nagyon sok embernek segítségére sietett, a hozzá közelállóknak, akik többek között az üldözöttekhez tartoztak, továbbá akik a baloldali gondolat képviselői voltak, semmi tekintetben nem ártott, sőt, maga körül ezeket az embereket meghagyta, és rajtuk minden vonatkozásban segíteni akart.”

A Hómanétól teljesen eltérő politikai nézeteket valló László Géza, a Polgári Demokrata Párt által delegált népbíró különvéleményében kijelentette: „Jóval enyhébb ítéletet [kellett volna] hozni, annál is inkább, mert magyarok oly kevesen vagyunk, és a vádlott egyébként értékes tudományos munkásságát nem nagyon nélkülözhetjük, és a jövőben – évek múltán, a vihar elültével – még hasznunkra fordíthatjuk.”

A fellebbezés

Az ítélet kihirdetése után a népügyész és a védő – hozzá csatlakozva pedig a vádlott – fellebbezést nyújtottak be. Hóman – az írásom elején már idézett sorokon kívül – azt hangoztatta: „A kormányok, amelyeknek 1932 és 1942 közt tagja voltam, nemcsak hogy nem kívánták az országot háborúba sodorni, hanem mindig a legnagyobb következetességgel törekedtek a béke fenntartására s a trianoni Magyarország külpolitikájának központjában álló revíziós igényeinket is kizárólag békés úton kívánták érvényesíteni. [...] E határozathozatalban [a hadiállapot bejelentése a Szovjetunióval] való részvételem mérlegelésénél kérem figyelembe venni, hogy szakminiszterként, akinek feladata nyolc egymást követő kormányban kizárólag a külpolitika irányítása volt, külpolitikai kérdésekben sem kompetenciám, sem – még

sokkal kevésbé – döntő szerepem nem volt. [...] Azzal a váddal szemben, mintha akár a háború fokozottabb mértékben leendő folytatására, akár pedig a faji vagy felekezeti gyűlölet fenntartására izgató beszédekkel igyekeztem volna a közvéleményt befolyásolni, utalok arra, hogy ily szellemű beszédek nem tartottam, és sem a háborús, sem a zsidóellenes propagandában nem vettem részt, noha erre több száz miniszteri és képviselői megnyilatkozásom során bőségesen lett volna alkalmam.”

Védője, Vészy Máttyás fellebbezése többek között kiemelte:

- „Végigvonul a főtárgyalás bizonyítási eredménye szerint is egész munkásságán a mégiscsak tárgyilagosságra törekvő tudós, aki éppen azért maga körül meghagyja azokat, akik a legélesebben szemben állanak azzal a politikával, amelynek ő egyik képviselője. Tény, hogy hosszú ideig nem ártja bele magát a napi politikába, annak a demagóg korteshadjáratnak, amely itt minden humánusot az emberek lelkéből kiölt, hosszú ideig egyáltalán nem lesz részese, és később is messze elmarad mások féltelenségétől.”

- 1942-ben, a miniszteri posztról történt lemondásakor „[...] a nemzet legjelentősebb értékállományában, az emberiségben nem süllyedt úgy alá, mint ahogy az az utolsó években bekövetkezett. [...]”

- Szemben állt a fajgyűlölettel, és egy egészen különös megértést tanúsított a baloldali felfogásúakkal szemben. [...]

- Ha a vádlott politikai működésén végig is vonul annak a látszata, mint aki túlzottan szereti a hatalmat, de ki az a világtörténelem politikusai között, akiben ez ne lenne, de mégis a kevesek közül ő volt az, aki, amikor 1944. március 19. után kormány alakul, amely újra vissza akarja hívni a hatalomra, határozott formában tér ki ettől. [...]

- A legnagyobb jelentőségű enyhítő körülménynek az ismert Veesenmayer-féle levelet tekintjük.”

A másodfokú eljárás

Talán éppen a védekezés érveinek hatására másodfokon már csak a Szovjetunió elleni hadiállapotot kimondó minisztertanácsi ülésen való részvétellel vádolták Hómant. Az 1946. augusztus 17-i fellebbviteli tárgyaláson a Népbírószágok Országos Tanácsa „szótöbbséggel az elsőfokú ítéletben kiszabott életfogytig tartó fegyházbüntetés mellett határozott”. A hivatkozási alap megint csak a népbírószági törvény nevezetes gumiparagrafus (a már idézett 11.§. 1. pont) volt. Ennek alapján pedig könnyen megállapíthatták, hogy Hóman „össztevékenysége maradéktalanul megvalósítja a felhívott törvényhelyben szabályozott tényálladékokat” – azaz hogy nem törekedett megakadályozni „Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását”.

„Háborús cél alatt pedig itt azt érti az Országos Tanács – hangzott az indoklásban –, hogy a vádlott egész politikai működését az az irányvonal határozta meg, amely Magyarországot fejlődésért, belső politikai, gazdasági és kulturális emelkedésért,

továbbá mindezek által determinált külpolitikáját nem a népi erők mind fokozottabb érvényesülésében, a politikai, gazdasági és szellemi elnyomás határozott ütemű felszámolásában, a szabadságjogok biztosításában, ezekkel párhuzamosan a nagyhatalmak felé való gravitálásban, hanem abban kereste, hogy évszázados és történelmi fejlődés által rég idejét múlta előjogokat fenntartsion, egészségtelenül konzerváljon olyan társadalmi berendezkedést, amelyen a fejlődés rég túlment és mindennek érdekében hozzákösse az ország sorsát a világ népei ellen merényletre készülő tengelyhatalmakhoz.”

Eltekintve attól, hogy az erős szociális érzékkel rendelkező Hóman nem kívánta a „népi erők” érvényesülésének akadályozását és a társadalmi berendezkedés konzerválását – ellenkezőleg: a paraszti és részben a munkás tehetségek középosztályba emelését sürgette –, az ország „determinált külpolitikája” sem elsősorban miatta – vagy a korszak más kormánytagjainak kívánságára – alakult 1941 nyarára úgy, ahogy. Hanem elsősorban azért, mert:

1. a trianoni békekötés utáni magyar közhangulat a szélsőjobbtól a szélsőbalig a szerződés valamilyen korrekcióját követelte, így a revízió, társadalmi nyomásra is, az 1920-as évek végére nyíltan hirdetett, minden politikai erő által támogatott kormányzati törekvéssé vált.

2. Ehhez viszont az 1930-as évek végétől már kizárólag az Olasz Királyság és a nála nemzetközi téren sokkalta erősebbé vált Német Birodalom nyújthatott – és végül adott is – segítséget.

3. Akkoriban, amikor már az összes környező ország – beleértve a Szovjetuniót is – szövetségese volt a Német Birodalomnak, az az ellen egyedül fellépő Jugoszlávia pedig 1941. április 10-én megszűnt létezni, Magyarország geopolitikai helyzete nem tette lehetővé a különutas politikát. Annál inkább sem, mert a leginkább – hagyományosan, külpolitikai, gazdasági és kulturális szempontból is – a német nyelvterülethez kötődött.

Ezt a korabeli politikai vezetés – bármennyire is kárhozzatjuk őket utólag emiatt –, Hómannal együtt így látta. Teleki Pál 1941. április 3-i öngyilkosságában is döntő szerepet játszott, hogy képtelen volt feloldani azt az ellentmondást, amely a Jugoszláviával nemrég kötött örök barátsági szerződés betartása, a nemzetiszocialista Németországtól való távolságtartás, illetve a magyar társadalom szinte egésze által várt délvidéki revíziós igények kielégítése között feszült.

Hóman Bálint már a harmincas évek második felében, és a negyvenes évek elején is úgy képviselte a kényszerűnek érzett németbarátságot, hogy az semmiképpen se befolyásolja Magyarország belpolitikai függetlenségét. Azt gondolta, hogy az 1939 őszére a két nagyhatalom harapófogójába került Magyarország csak a szovjet vagy a német szövetség közül választhat, s a kettő közül még mindig szerencsésabbnak tartotta az utóbbit. A külpolitikai együttműködés fejében viszont Magyarország belső önállóságának legalább részbeni megőrzésében bízott. Utólag ezért könnyű őt elítélni, a saját korában azonban ez legitim, bár – mint ma már, 1944. március 19-e következményeként tisztán látjuk – végső soron eredménytelen törekvés volt.

Hadiállapot a Szovjetunióval

Hómannak ehhez a gondolatmenetéhez kapcsolódott a Szovjetunió elleni hadba lépés támogatása is. 1941. június 26-án a magyar kormány tagjai kész helyzet elé kerültek, hiszen a katonai válaszcspásról és a hadiállapot beálltának kimondásáról azt követően kellett a rendkívüli minisztertanácson szavazniuk, hogy Horthy Miklós – államfői jogával élve – már határozott erről. A kabinet végül kisebb vita után osztozott a felelősségben, és jóváhagyta a Kormányzó döntését. Mindezt annak tudatában tette, hogy a honvédelmi miniszter úgy tájékoztatta a minisztereket, hogy szovjet repülők provokátlan támadást hajtottak végre egy magyar gyorsvonat és Kassa városa ellen. Mint ma már tudjuk: az előbbi akciót bizonyíthatóan, a kassai bombázást pedig valószínűleg eltévedt szovjet gépek hajtották végre.

Mivel – mint azt Hóman perének 2015-ös újratárgyalásakor az ügyész, a védő és a bíró is kifejtette – háborús bűntettet csak szándékosan lehet elkövetni, Hóman 1946-os elítélése jogellenes volt. A szándékosságot ugyanis Hóman és mások esetében sem lehet megállapítani. A Szovjetunió elleni német hadjárat június 22-i megindulása után ugyanis a kormánytagok Bárdossy László ésszerű taktikáját követték. Ennek lényege az volt, hogy a diplomáciai viszony Szovjetunióval való – német nyomásra történt – megszakítása (június 23.) után sem szükséges belépni a háborúba, lehetőleg nem hadviselő félként kell megőrizni az ország fegyveres erejét, amely amúgy sem készült még föl komolyabb hadműveletekre. Egyedül Bartha Károly honvédelmi miniszter osztotta a Honvéd Vezérkar főnökének, Werth Henriknek a véleményét, miszerint Magyarországnak a németek oldalán azonnal be kell kapcsolódnia a harcokba.

Bár a német katonai vezetők többször is jelezték, hogy szívesen vennék Magyarország részvételét a hadjáratban, a magyar kormány kizárólag a határozott német politikai kívánságnak lett volna hajlandó engedni. A magyar honvédség irányítói és a kabinet tagjai közötti ellentétet végül a kassai támadás oldotta föl. Kétségtelen, hogy a háborúba sodródásról hozott döntés Magyarország későbbi sorsára nézve végzetesnek bizonyult, ebben azonban nem elsősorban Hómant vagy a kabinet többi tagját, hanem a Kormányzót terhelte a felelősség. Az ő akarásával csak a kormány lemondásával lehetett volna szembeszegülni, ám Bárdossy – és minden bizonnyal a többi miniszter is – úgy vélte, hogy ez esetben olyanok kerülnének a helyükre, akik teljesen kiszolgáltatják a magyar haderőt a német szövetségeseknek.

Hóman antiszemitizmusa

Hóman antiszemitizmusa már az 1946-os, elsőfokú eljárásban is vádpontként szerepelt, s azóta is gyakran vetik a szemére. Pedig olyan gimnáziumba járt, ahol – az osztályában is – többségben voltak az izraelita diákok, akik egyik vezetőjüként, mintegy osztálybizalmiként tartották őt számon. 1904-ben részt vett a jórészt zsidó

művészekből álló, főleg Lukács György és Benedek Marcell – Hóman gimnáziumi padtársa és akkori legjobb barátja – ismeretségi köréből toborzott, a modern darabokat új felfogásban és közönségszervezési elvekkel játszó, mai szóhasználatnál élve „alternatív színház”, az 1908-ig fennálló Thália Társaság szervezésében. (A Társaság tagjai között volt Bánóczi László, Hevesi Sándor, Kodály Zoltán és Balázs Béla is.)

Hóman az 1910-es években is számos zsidóval állt szoros kapcsolatban, és sokkal inkább filo-, mint antiszemitaként viselkedett. Majd csak a sokak által „zsidóuralomnak” tartott Tanácsköztársaság reakciójaként, 1919 után vált a zsidókkal szemben kritikussá, oly sok, korábban teljesen toleráns és befogadó értelmiségi kortársához hasonlóan. Mindnyájan úgy hitték, hogy a gazdasági és a kulturális hatalom részbeni megszerzését követően a zsidóság 1919-ben a politikai hatalmat is megkaparintotta. A friss tapasztalatok és az ezek nyomán túltengő érzelmek miatt azt már nem mérlegelték, hogy a tanácsköztársaság vezetőinek többsége az internacionalizmus jegyében a saját hitét és a zsidóságot is megtagadta.

Hóman zsidóellenessége teljesen más volt, mint amit a holokauszt utáni ismereteink alapján az antiszemitizmusról gondolunk. Szándéka a magyar társadalom többsége által a gazdasági és a kulturális életben túlzottnak vélt zsidó befolyás *részbeni* visszaszorítására irányult, így nem sok köze volt a teljes kirekesztéshez vezető 1944-es – általa is kárhoztatott – zsidóüldözéshez. A nemzetiszocialista fajelmélet amúgy is számos alkalommal bírálta. Antiszemitizmusát ezért leginkább szelektívnek nevezném, amely az asszimiláció – nem a vallási, hanem a magyarsághoz való hasonulás – mélysége szempontjából ítélte meg az egyébként korántsem egységes, társadalmi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolt zsidóságot. Hóman ezért maga is óvott az általánosítástól, nem csak a zsidóság, hanem a magyarság szempontjából is.

Amúgy is ritkán, sohasem harsányan, a nyilasokat jellemző útszéli propaganda – és semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények – szellemében szólt a zsidókérdésről. Nem gondolt erőszakos, súlyos jogfosztást jelentő megoldásra. Ugyanakkor vallotta, hogy a szerinte is szükséges szociálpolitikai intézkedések végrehajtása csak a nagy vagyonok részbeni megadóztatásával lehetséges. Mivel azokat a zsidók – társadalomtörténeti okokra visszavezethetően – lakosságon belüli arányszámukhoz mérten sokszorososan felülreprezentáltak birtokolták, a kisajátítás kétségtelenül érzékenyebben érintette volna őket, mint a keresztény nagytőkét. Hóman azonban a zsidó vagyonok teljes, 1944 tavaszán és nyarán bekövetkezett kisajátítására álmában sem gondolt. Elismerte a zsidók kiváló gazdasági képességeit, sőt, kulturáltságuk magasabb fokát is, egyben kárhoztatta a magyarokat azért, mert nem mennek elegen gazdasági pályára, és nem fordítanak kellő figyelmet gyermekeik nevelésére és művelődésére.

Hóman már a harmincas évek közepétől szorgalmazta az egyetemeken és a főiskolákon a zsidók arányszámának csökkentését, amit részben az egyetemi ifjúsági egyesületek és a szélsőjobboldal nyomásának engedve, az állampolgári jogegyenlőséget sértve hajtott végre. A kiesett zsidók helyébe elsősorban a szegény sorsú, főleg

paraszti tehetségeket kívánta beemelni a felsőoktatásba, majd a szerinte is megújulásra érett középosztályba. Megszavazta az első és a második zsidótörvényt (1938, 1939) is: kormánypárti képviselőként és miniszterként aligha cselekedhetett volna másként. Mindkettőt a németeknek tett kényszerű engedménynek tartotta. Azt gondolta – megint csak tévesen és komoly sérelmeket okozva –, hogy ezzel a német igényeket kielégítik, illetve a kulturális területen az arányszámához képest erősen felülreprezentált zsidóság háttérbe szorításával – úgymond az esélyegyenlőség nevében – a keresztény értelmiséget hozhatják helyzetbe.

Ám ezt követően is következetesen képviselte, hogy a „zsidókérdést” csakis törvényes intézkedésekkel, a magyar gazdaság érdekeit szem előtt tartva, nem drasztikusan és – 1938. márciusi, sokat idézett, és később részben méltatlanul a fejére olvasott szentesi beszéde szerint – „nem bunkóval” szabad megoldani. E tekintetben a mérsékelt politikusok közé tartozott. Esze ágában sem volt túlmenni a törvények szabta kereteken, hitt benne, hogy ezekkel a zsidóságot is megvédhetik a németek által 1942-től egyre erőszakosabban követelt, brutális intézkedésektől. Mint láttuk, népbíróági perében is többen tanúskodtak amellet, hogy a zsidótörvényeket minisztersége után, a Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnökeként a lehető legenyhébben hajtotta végre az irányítása alatt álló intézményekben. 1944 tavaszán és kora nyarán pedig sikerrel kezdeményezte számos zsidó tudós és művész mentesítését. A deportáltak sorsáról szóló híreket nem is hitte el és teljesen irracionálisaknak vélte: az auschwitzi jegyzőkönyvek valóságában komolyan kételkedett.

Hóman és a német megszállás

Az 1944. március 19-i megszállás azonban nem csak a zsidók helyzetében bekövetkező változások, a gettósítás, majd a deportálás embertelensége miatt keserítette el. Mélyen csalódott a németekben, s addigi politikai pályáját minden bizonnyal önmagában is felülvizsgálta. Ezért – mint már szó volt róla –, bár szerette a hatalmat, a felkínált kultuszminiszteri tárcát határozottan elutasította, s ő volt az egyetlen a szabadlábbon maradt magyar politikusok közül, aki egy igen erélyes, kemény hangú levélben tiltakozott a megszállás miatt Edmund Veessenmayer teljhatalmú birodalmi megbízottnál és követnél. Ezt a perében is enyhítő körülménynek vették, mint ahogy március 19-e utáni mérséklő szerepét is.

Utóbbira Hóman 1945. május 20-án, még amerikai őrizetbe vétele előtt befejezett följegyzésében (*Magyarország szerepe a világháborúban*) és az igazságnak megfelelően így emlékezett: „[...] több ízben közbenjártam, mint képviselő s a magyar tudományos élet egyik vezető egyénisége a német befolyásra kiadott sérelmes intézkedések módosítása, különösen a közigazgatási és egyházi sérelmek orvoslása, a zsidósággal szemben alkalmazott embertelen üldözési módszerek megszüntetése s a keresztény hitű, valamint a magyar tudomány, művészet, irodalom terén érdemeiket szerzett zsidóknak mentesítése ügyében.” Ugyancsak kulcsszerepe volt abban,

hogy Székesfehérvár és Fejér megye 1944. április végén kinevezett szélsőjobboldali, végletesen antiszemita főispánját, Toldy Árpádot – négy és fél hónapnyi, áldatlan tevékenysége után – megfosszák tisztségétől.

Hóman ez irányú ténykedése feltétlenül és egyértelműen pozitívan értékelendő. Ugyanakkor kétségtelen, hogy székesfehérvári mandátumának megtartása – az általa is elítélt német megszállás, sőt, a nyilas hatalomátvétel után – óriási politikai hiba volt. Még akkor is, ha a parlament munkájában alig vett részt, ritka felszólalásaiban fölhevítette a figyelmet a túlkapásokra, melyeket igyekezett megakadályozni. Bár tekintélyét és széles körű összeköttetéseit jó célok szolgálatába állította, 1944 márciusának, majd különösen októberének közepétől mégiscsak olyasmihhez adta a nevét, amitől egyébként részben maga is irtózott. Végzetes ballépését később már ő is belátta.

A börtönben

Hóman az első fokú ítélet kihirdetése után a kőbányai gyűjtőfogházba került. A Képes Figyelő című hetilap elégedetten számolt be róla, hogy „felére fogyva udvarias fürgeséggel igyekszik megnyerni az örök szimpátiáját”. Azon is gyakran élcelődött a baloldali sajtó, hogy a súlyos szívbeteg Hóman milyen gyakran fordul meg a rabkórházban, ahol egy „elfogulatlan” újságíró szerint úgy élt, „mintha a soproni Lővérekben vagy a mecseki Kikelet-szállodában” lenne. Persze rögtön figyelmeztettek az éberség fontosságára, hiszen mégiscsak túrhetetlen volt, hogy a „demokrácia ez elsőrendű ellenségei [...] olyan ellátásban részesülnek, amelyben a becsületesen dolgozó tömegeknek nincs részük”. Mindeközben a kommunista zszurnaliszták híradásai alapján paradicsomi körülmények közé került Hóman állapota egyre romlott. Megrázó olvasmány börtönből írt leveleinek sora, amelyekből kiderül, hogy állandóan reménykedett: engedik dolgozni, papírhoz és írószerhez juthat, hogy tervezett magyar őstörténeti szintézisét megírhasssa. Néha lehetőséget is kapott erre, amit aztán hamarosan ismét megvontak tőle – míg végül ez a lehetőség teljesen elveszett számára. Felesége és fia már Nyugaton éltek, egyedül nővére látogatta a fegyházban, amíg ez lehetséges volt.

1950 márciusában a politikai rabokat a Gyűjtőből átszállították Vácra, az Államvédelmi Hatóság leghírhedtebb börtönébe. Hóman Bálintot sok-sok megaláztatás után 1951. június 2-án itt érte a megváltó halál. Erről csak másfél esztendő múltán értesítették testvérét. A végtisztességet is megtagadva tőle, jeltelen sírba temették. Dávid Ibolya igazságügyi miniszter 1999-es, az Igazságügyi Orvosszakértői Intézetnek adott megbízása alapján Susa Éva igazságügyi antropológus vezetésével 2000-ben a váci rabtemetőt is feltárták, és minden kétséget kizáróan azonosították Hóman hamvait. Ugyanebben az esztendőben, október 13-án Tasson, a református temetőben, a Darányi-család kriptájában, katolikus szertartás szerint helyezték végső nyugalomra. Igaza lett az egykori barátoknak, az 1948 óta az Amerikai Egyesült Államokban élő Thienemann Tivadarnak, aki 1984-ben – amikor még gondolni sem

lehetett erre – mindezt megjósolta: „Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfűvel együtt minden időkre tudatosá tette a nemzet történeti önismeretét.” Utóbbi tény, azaz a *Magyar történet* elismerését jelentette, hogy 2008-ban Magyar Örökség Díjban részesítették a két szerző nagyszerű munkáját.

Hóman rehabilitálása

Varga István ügyvéd – 1994 és 2002 között az MDF, 2010-től 2014-ig a Fidesz országgyűlési képviselője – már 1995 novemberében interpellációt nyújtott be Vastagh Pál igazságügyi miniszternek annak érdekében, hogy feltárják Hóman sír helyét és rehabilitálják őt. Vastagh erre azt válaszolta, hogy nem tartja elképzelhetőnek a népbírói ítélet felülvizsgálatát. 2001-ben Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia Hóman életútját korábban is kutató és méltató elnöke – aki Hóman újratemetésén is részt vett – jogi szakvéleményt kért Király Tibortól. A neves jogászprofesszor a köztársasági elnökhöz címzett kegyelmi kérvény kezdeményezésére tett javaslatot, melynek esetleges elfogadása után lehetőség lett volna Hóman posztumusz visszavételére az Akadémia tagjai közé.

Hóman fia, ifj. Hóman Bálint 1994-ben ugyan kísérletet tett édesapja perének újrafelvételére, ám ezt 2002 januárjában a Fővárosi Bíróság elutasította, azzal az indokkal, hogy a leszármazott egyetlen olyan okot sem tudott megjelölni, amely a korabeli ítélet újratárgyalását indokolná. Ifj. Hóman halála után – egy Varga István kezdeményezte 2014-es törvénymódosítás alapján, mely oldalági rokonokat is feljogosított erre – Harmath Kálmán beadványa nyomán vált lehetővé a perújrafelvétel, melynek első tárgyalására 2014 októberében került sor. Ekkor fogalmazták meg azokat a kérdéseket, amelyek az 1946-os másodfokú eljárás egyetlen vádpontjára, a Szovjetunió elleni hadiállapot deklarálásában Hóman szerepére vonatkoztak.

A szakvélemény elkészítésére e sorok íróját kérték föl. Nem volt nehéz dolgom a tekintetben, hogy bizonyítsam: Magyarország Szovjetunióval szembeni hadba lépését – a kormány politikáját e tekintetben mindenben követő – Hómannak esze ágában sem lett volna szorgalmaznia, ha nem kap olyan tájékoztatást a miniszterelnöki mellett a külügyminiszteri pozíciót is betöltő Bárdossy Lászlótól, illetve a honvédelmi minisztertől, Bartha Károlytól, hogy a Kassa elleni bombázást egyértelműen szovjet gépek hajtották végre.

A perújrafelvétel második napján, 2015. február 27-én hallgatták meg szakértői véleményemet – melyben röviden összefoglaltam a 60 sűrű oldalon sorakoztatott érveimet –, illetve az ügyész és a védő (Varga István) perbeszédét. Egy héttel később, 2015. március 6-án a Fővárosi Törvényszék elsőfokú, jogerős döntésében bűncselekmény hiányában felmentette Hóman Bálint egykori vallás- és közoktatásügyi minisztert a háborús bűntett vádja alól, s hatályon kívül helyezte az ellene 1946-ban meghozott népbírói ítéletet. Horváth Zsolt bírósági elnök hangsúlyozta, hogy a tényállás

alapján döntött, s egyáltalán nem szeretne a történelmi vitákba beleszólni. Érvelését azóta senki sem vitatta, hiszen Hóman háborús bűntette az 1946-os évekkel sem volt – napjainkban pedig különösen nem – igazolható.

Ugyanakkor rögtön hallatszottak olyan hangok is, amelyek az 1946-os népbíróági eljárás okfejtéseinek is tovább mentek Hóman megbélyegzésében. Közülük a legmarkánsabban Révész Sándor újságíró nyilvánított véleményt. Kijelentette, hogy „[...] Hóman Bálintot a bíróság rehabilitálhatja, az élet soha. Tudniillik sokkal többet tett ő honfitársai haláláért, mint életéért”. Ezért szerinte Hóman becsületét „csak a náci birodalom, Hitler, a nyilasok és a tömeggyilkosok becsületével együtt lehet” visszaállítani. Révész Hómant a németbarátsága mellett antiszemita, „idegenellenes” nézetei miatt, illetve azért kárhoztatta, mert „a nyilasokkal bezárólag a legutolsó pillanatig mindenki mellé odaállt, aki kitartott Hitler mellett”. Érvekkel nem alátámasztott, ám többek által osztott markáns minősítését mindenképpen árnyalni szükséges, hiszen – ahogy arra Kosáry Domokos számos alkalommal fölhívta a figyelmet – már 1946-ban is hiba volt Hómant olyan tömeggyilkosokkal együtt emlegetni, akik valóban háborús bűnöket követtek el. Manapság ez még kevésbé indokolt.

Ennek ellenére hasonló vélemények nyilván a továbbiakban is napvilágot látnak majd. Mint ahogy legutóbb Nyerges Andrásnak 2015. április 10-én, az Élet és Irodalomban megjelent, teljesen egyoldalúan válogatott, kiragadott idézetekkel ellátott publicisztikája is bizonyítja, amelyet számos más, Hóman egyéb írásaiból szemezgetett válogatással könnyen lehet cáfolni.

Ugyanilyen veszélyesek azonban azok az ellentétes és ugyancsak meggondolatlan értékelések, amelyek Hómant – miközben ő maga is elismerte politikai felelősségét, ám vitatta bűnösségét – minden ellene fölhozott, részben jogos vád alól fölmentik, és szinte félistenként méltatják. Valószínűleg ő maga tiltakozna ez ellen a leginkább. Hiszen esendő és érző emberként számos hibát vétett, ám a zsidó honfitársaival szemben 1944-ben elkövetett bűntetteket – amelyeknek végső következményeivel tisztában sem volt – ugyanúgy fájlalta, mint a magyar szegényparasztság társadalom peremére (vagy az alá) szorítottságát.

Sajnos, nem az árnyalt megközelítések, hanem a határozott, fekete-fehér ítéletek korát éljük. A politikailag korrekt és az azt elítélő magatartás is mindenben egyértelmű minősítést eredményez. Olyan esetekben – mint például Hómanéban – is, amikor erre nincsen lehetőség, józan ésszel fölösleges erre vállalkozni. Hiszen Hóman történelmi felelőssége kétségtelen, bűnössége ugyanakkor bajosan igazolható. Rehabilitációja ezért régi adóssága volt a magyar közéletnek. Ugyanakkor ennek bekövetkezése semmiképpen sem jelentheti azt, hogy igazat adunk azoknak, akik Hóman sokszor vitatható politikai állásfoglalásait mindenben védik.

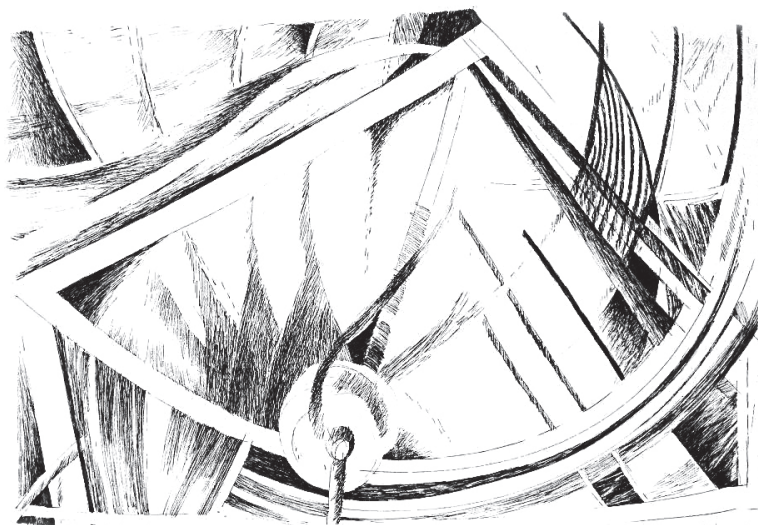
Teljesen más azonban a helyzet egyértelműen pozitívnak mondható tudományos értékelése tekintetében. Bár a Nyerges András elveit valló tollforgatók őszinte meggyőződéssel – ám Hóman műveinek alaposabb ismerete nélkül – állítják, hogy Hóman a fajelméletet képviselte történetírásában, mindez egyáltalán nem állja meg

UJVÁRY GÁBOR: HÓMAN BÁLINT ÉS NÉPBÍRÓSÁGI PERE

a helyét. Ugyanilyen visszatetsző, hogy ennek kapcsán a két világháború közötti „fajvédelem” kifejezést a szó mai értelmében használják. Ez ugyanis egészen mást, általában a magyarság védelmét jelentette a két világháború között. Ezzel valószínűleg a fajvédelmet sokakkal szemben állandó vádpontként alkalmazó szerzők is tisztában vannak (ha pedig nem, csak szánakozni lehet rajtuk, hogy az akkori fogalmak mai értelmével – szélsőjobboldali ellenfeleikhez hasonlóan – nincsenek tisztában).

Az utóbbi években több kezdeményezés szorgalmazta, hogy Hóman Bálint akadémiai tagságát állítsák vissza. Bár tudományos érdemeit ma már kevesen, csak elszánt támadói vitatják, erre mindeddig azért nem volt mód, mivel az ellene hozott jogerős népbírói ítélet érvényben maradt, büntetett előélettel pedig – teljesen érthetően – senki sem lehet az Akadémia tagja. Miután azonban felmentették, lehetőség nyílik akadémiai rehabilitálására is. Számosan úgy érvelnek: ha 1990-ben az akkori elnök, Kosáry Domokos – egyébként bölcsen és megfontoltan – kijelentette, hogy az Akadémián nem lesz boszorkányüldözés, s emiatt a pártállambeli politikai érdemeik jutalmaként az akadémikusok közé kerültek nem távolították el, éppen ideje lenne, hogy a 20. század egyik legnagyobb magyar historikusát visszavegyék a testületbe.

Hóman politikai működésének értékeléséről hosszan vitatkozhatnak még a történészek, ám őt nem kultuszminiszteri vagy kormánypárti képviselői tevékenységéért, hanem nemzetközileg is (el)ismert tudományos tevékenységéért választotta tagjának a tudós testület. S ha politikusként vétkezett is, az egyik legkiválóbb magyar középkorászként mindig is a legnagyobb történészeink között fogjuk őt emlegetni.

Zárt és nyitott ablakok (tusrajz)